

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОСМИСЛЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДИНАМІКИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

В сучасних умовах трансформації українського суспільства поняття «справедливість» нерідко намагаються підмінити поняттям «законність». Однак, на відміну від законності, яка формалізує соціальні відносини й залежить від суб'єктивних рішень та інтересів, справедливість покликана слугувати мірилом рівноправних відносин у суспільстві. Тим більше, що для українського суспільства у ментально-психологічному плані справедливість є цінністю традиційною, поряд з такими визначальними критеріями суспільних орієнтацій як поміркованість, совість, рівність, відповідальність, соціальна злагода, чесність, порядність та ін. Виходячи з цього, можна вважати слушною думку, висловлену українським соціологом Миколою Шульгою: «Якщо, наприклад, упродовж століть у культурі базовою цінністю була соціальна справедливість, то відкинути її навіть масованою волонтаристською атакою неможливо. І хоч би як нас переконували, що на першому місці мають бути такі цінності, як священне право приватної власності або права людини, останні не зможуть конкурувати в нашому суспільстві зі справедливістю».

Спираючись на існуючі в суспільних науках підходи, із сучасної правової точки зору справедливість може бути визначена: 1) як внутрішня властивість і якість права; 2) як нормативне поняття моралі, що відіграє значну роль у соціально-політичній і правовій свідомості людей; 3) як соціальна цінність, захищати й культивувати яку в умовах демократичного розвитку покликана вся система права.

У сучасній науці найчастіше розрізняють розподільну, зрівняльну і відплатну справедливість. З огляду на особливості розвитку українського суспільства, до цієї тріади можна додати процедурну справедливість. Відтак, розглянемо зазначені різновиди почергово.

Поняття *«розподільної справедливості»* вперше запровадив Арістотель в «Нікомаховій етиці». Її сутність він виразив принципом пропорційного розподілу благ і привілеїв з урахуванням відмінностей між людьми, які дозволяють забезпечувати пропорційну рівність. Від тих пір людство нагромадило значний історичний досвід, який засвідчує, що несправедливість у системі розподілу може виникати під час переходу від одного типу розподілу до іншого. Новий розподіл (перерозподіл), застосований як альтернатива минулим обставинам, здатен брутально порушувати правові підстави або заслуги людей і не відбивати реального перебігу подій та потреб населення.

Розподільна справедливість має враховувати інтереси не тільки того, хто одержує певні блага, а й інтереси того, хто їх створює (тобто виробників певних благ). Різного роду перерозподільні моделі, як правило, тягнуть за собою порушення людських прав. З цього погляду оподаткування трудового доходу (за відсутності відповідних компенсацій) стає рівноцінним примусовій праці. Так, людина, яка прагне працювати довше, щоб отримати більший прибуток, аніж треба для задоволення її основних потреб, жертвує своїм особистим неробочим часом. Виходячи з цього, постає проблема нелегітимності відбирання в цієї людини через податкову систему частини її дозволів для забезпечення потреб малоімущих.

Одним з небезпечних наслідків зазначених розривів постало виникнення в українському суспільстві масштабної кризи розподілу. Ця криза безпосередньо пов'язана з можливостями правлячої влади у питанні забезпечення однієї з аксіом, виведених російським мислителем ХХ ст. І. Ільїним, — досягнення розподільної справедливості. До основних проявів кризи розподілу, яка зумовлена, значною мірою, наслідками недостатнього або неефективного забезпечення правової реформи, можна віднести: 1) поляризацію населення внаслідок нерівномірного розподілу матеріальних благ і виникнення соціокультурного розколу суспільства; 2) конфліктонебезпечне зростання у масовій свідомості відчуття соціального протесту стосовно держави та осіб, які її офіційно представляють.

Аналіз зрівняльної справедливості передбачає насамперед розгляд соціально-правових понять «пільги» і «привілеї», що тяжіють до означеного різновиду справедливості. Зазначені питання в сенсі їх наукового розуміння глибокого висвітлення знайшли в матеріалах «круглого столу», свого часу організованого журналом «Вопросы философии» спільно з Комісією з питань привілеїв і пільг Верховної Ради СРСР. Участь в обговоренні даної проблеми взяли відомі філософи, юристи, соціологи, які, в основному, зосередили свою увагу на таких питаннях: привілеї як регулятор влади і як стимул до влади; діалектика привілеїв в історичному часі; система і структура влади з точки зору ролі в ній привілеїв; співвідношення пільг і привілеїв; привілеї і економічні відносини; привілеї і справедливість; номенклатура і привілеї; привілеї і демократія. У ході проведеної дискусії, зокрема, виявилось, що загальний рівень теоретичних досліджень у цій сфері є вочевидь недостатнім. З тих пір у розумінні з'ясування характеру функціонування пільг і привілеїв ми недалеко просунулись, принаймні, це засвідчують нечисленні джерела з цього питання, в основному, довідкові.

Правові пільги виконують конструктивну роль, якщо вони здійснюються в межах суспільних інтересів. Будучи виключенням із загальних правил, відхиленням від єдиних вимог нормативного характеру, вони виступають одним із способів юридичної диференціації, утверджують істину: чим досконаліше право, тим більш диференційовано воно регламентує конкретні питання суспільного життя. Пільги зв'язують і гармонізують різноманітні інтереси, дозволяючи їх задовольняти, розподіляючи соціальні блага і сприяючи, тим самим, нормальному розвитку як окремого громадянина, так і суспільства в цілому.

Суперечності, що виникають у тлумаченні певних юридичних понять та пов'язані з цим правозастосовчій практиці, потребують не лише проведення інвентаризації закріплених у нормативних актах пільг, а й їх детального аналізу, експертизи, насамперед з метою розрізнення ефективних пільг та тих, що деструктивно впливають на суспільний розвиток. Кожна пільга має бути адресною, обґрунтованою, правомірною, справедливою. Через продумані, ефективні пільги можна впливати на розвиток певних відношень у вигідному для суспільства й держави напрямі.

Привілеї є відхиленнями у праві (виключним правом), основна мета яких — поліпшення становища, підвищення статусу одних осіб, соціальних груп за рахунок інших. За допомогою привілеїв створюються умови підвищеного комфорту життя для певного кола осіб. Існуючі в суспільстві привілеї можуть охоплювати практично всі життєво важливі для людини інтереси — від розподілу матеріальних благ і послуг до просування по службі та доступу до найбільш престижних посад і професій. Вони в будь-якому випадку, гласно чи негласно, закріплюють певну правову нерівність між людьми, надають їй юридично законного характеру.

Привілеєм слід вважати не будь-яку нерівність, а лише ту, яка так чи інакше закріплена в законі. Прерогативи, які люди одержують незаконним шляхом, наприклад шляхом зловживання владою з метою особистого збагачення, є не привілеєм, а злочином, який передбачає юридичну відповідальність. Привілеї додають до фактичної нерівності ще й формальну нерівність, підносячи, таким чином, цю нерівність до рівня закону. Виходячи з цього, будь-яка система привілеїв, навіть визнана законом, є своєрідним відступом від права в розумінні його як формальної рівності людей перед законом. Однак, за певних умов, такий відступ є необхідним і кращим від прямої заборони на привілеї, оскільки жодна формальна рівність прав не може сама по собі ліквідувати причини, які породжують привілеї.

Привілеї, що поширюються на людей, які знаходяться при владі, повинні встановлюватися законом, гласно, на основі обговорення. За цих умов привілеї можна розглядати: як позитивні стимули трудової, суспільної і громадянської діяльності; як стимули для виявлення високих моральних і ділових, професійних якостей особи, формування соціально активної поведінки й діяльності. Справедливим вважається надання привілеїв за заслуги, а не за посади. Відповідно, проблема привілеїв може бути знята: 1) за допомогою ринкової економіки та стихійно й цілеспрямовано сформованої конкуренції; 2) встановленням правової держави з широкою гласністю, законодавчим врегулюванням, контролем опозиції за діяльністю влади.

Відплатна справедливість поширюється на сферу покарань за правопорушення і злочини. Правова відплата тлумачиться як правосуддя, що передбачає рівний підхід до всіх членів суспільства. Справедливість покарання вимагає дотримання наступних принципів: застосування певних процедур тільки до осіб, визнаних винними у скоєнні правопорушення; залежності міри покарання від ступеня його тяжкості; призначення за одне правопорушення лише одного юридичного покарання, яке не принижує людської гідності; невідворотності настання юридичної відповідальності.

Справедливе покарання справляє не тільки правовий, а й моральний вплив на суспільство і є важливим чинником профілактики правопорушень. Відсутність або послаблення справедливості у практиці застосування покарань може мати надзвичайно негативні наслідки для соціуму. В Україні прикладами послаблення кримінальної відповідальності сьогодні можуть слугувати: 1) імітація боротьби з такими злочинними діяннями як хабарництво, обман споживачів, корупція; 2) використання державними чиновниками службового становища у власних, корисливих цілях.

Процедурна справедливість відображає специфіку застосування нормативно-правових приписів і ступінь взаємодії влади і громадянського суспільства. Цей різновид справедливості стосується судових процедур, організації виборчого процесу, парламентської процедури, ухвалення рішень на всіх рівнях. Правовідносини на всіх рівнях функціонування українського суспільства засвідчують, що більшість рішень у нас є нелегітимними й такими, що розмивають сутнісне призначення права, оскільки вони ухвалюються з порушенням процедурної справедливості.

Виходячи з вищевикладеного, слід зазначити наступне:

1. Витоки існуючої в українському суспільстві несправедливості слід шукати не лише в об'єктивному характері швидкого вдосконалення суспільства та наслідках прискореної спонтанної динаміки його розвитку, а і в суб'єктивно створених умовах (значною мірою засобами права).

2. Суттєвою помилкою суб'єктів втілення правової реформи є, на наш погляд, намагання сформувати правову основу, якої потребує українське суспільство, формально, у відриві від конкретної соціальної реальності.

Саме з цим нам необхідно боротися повсякденно і на всіх рівнях, включаючи науково-теоретичні можливості і здобутки.

Горбатенко В. П. Політико-правові детермінанти осмислення справедливості в умовах сучасної динаміки соціальних змін.

В сучасних умовах трансформації українського суспільства поняття «справедливість» нерідко намагаються підмінити поняттям «законність». Однак, на відміну від законності, яка формалізує соціальні відносини й залежить від суб'єктивних рішень та інтересів, справедливість покликана слугувати мірилом рівноправних відносин у суспільстві. Тим більше, що для українського суспільства у ментально-психологічному плані справедливість є цінністю традиційною, поряд з такими визначальними критеріями суспільних орієнтацій як поміркованість, совість, рівність, відповідальність, соціальна злагода, чесність, порядність та ін.

Ключові слова: справедливість, свобода, закон, право, демократія.

Горбатенко В. П. Политико-правовые детерминанты осмысления справедливости в условиях современной динамики социальных изменений.

В современных условиях трансформации украинского общества понятие «справедливость» нередко пытаются подменить понятием «законность». Однако, в отличие от законности, которая формализует социальные отношения и зависит от субъективных решений и интересов, справедливость служит мерилем равноправных отношений в обществе. Тем более, что для украинского общества в ментально-психологическом плане справедливость является ценностью традиционной, рядом с такими определяющими критериями общественных ориентаций как умеренность, совесть, равенство, ответственность, социальное согласие, честность, порядочность и др.

Ключевые слова: справедливость, свобода, закон, право, демократия.

Horbatenko V. Political and legal determinants in comprehension of justice in conditions of current dynamics of social changes.

The concept of justice is quite often tried to be substituted by a concept of legality in terms of current transformation of Ukrainian society. However, unlike legality which formalizes social relations and depends on subjective decisions and interests, justice is called to serve as the criterion of equal relations in society. A fortiori, mentally and psychologically justice in Ukrainian society is a traditional value, which is right next to such determinant criteria of public orientation as moderation, conscience, equality, responsibility, social consent, honesty, decency and others. Distributive, equalizing and punitive justices are mostly distinguished in modern science.

Key words: justice, freedom, law, right, democracy.